॥ काठकव्यासतीर्थीयटीकाप्रारंभः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ हरिः ॐ ॥ यत्पदंमुनिभिर्ध्यातंवेदांतश्रांतमानसैः । वंदेतंपरमात्मानंविष्णुंश्रीमध्ववल्लभं ॥ १ ॥ योदेवःपरमत्वेनसर्वदेवैरुपास्यते । हृदयेवामनाख्यंतंवंदेश्रीमध्ववल्लभं ॥ २ ॥ इहामुत्रभोगविरक्तस्यशमदमादिमतोमुमुक्षोरधिकारिणोऽनिष्टनिवृत्तीष्टावाप्तिसाधनप्रतिपादिकांकाठकोपनिषदंयथावद्व्याचिख्यासुर्भगवानानंदतीर्थमुनिरादौमंगलाचरणंचिकीर्षितपरिसमाप्त्यादिकारणमित्याशयवांस्तदुक्तगुणवत्तयाभगवंतंस्तुवन्प्रणमति ॥ नमइति॥सर्वतःपरमत्वंइंद्रियेभ्यःपराइत्यारभ्याव्यक्तात्पुरुषःपरइत्यंतेनोक्तं। अंगुष्ठमात्रःपुरुषोमध्यआत्मनितिष्ठतीत्यत्रसर्वप्राणिहृदिस्थितत्वं मध्येवामनमासीनमितिवामनत्वंचोक्तं । भक्त्याद्याधिक्यद्योतकेननमनाभ्यासेनतद्युक्तमेवमंगलाचरणंचिकीर्षितसमाप्त्यादिकारणमितिसूचयति । यमादेर्ऋषित्वावगमाच्छंदसोक्षरगणनयावगतिसंभवान्नतदुक्तिः । नकेवलंब्रह्मविद्यामोक्षैकफला किंतुपुष्पनिभस्वर्गफलापिभवतीत्याशयवाञ्श्रोतुःश्रद्धाजननायब्रह्मविद्यामाख्यायिकयाहवेदपुरुषः ॥उशन्नित्यादिकया॥ उशन्स्वर्गादीच्छन् ॥ १ ॥ पीतमेवोदकंयाभिर्नतुपातव्यमस्ति । जग्धमेवतृणंनतुजग्धव्यमस्ति दुह्यतइतिदोहःक्षीरं दुग्धएवदोहोनतुदोग्धव्यमस्तियासांतास्तथोक्ताः । नविद्यतेनंदःसुखंयेषुतेअनंदाः तान्सगच्छतितादददितिमन्वानःसपितरमुवाच । द्वितीयंतृतीयं द्विवारंत्रिवारंचोवाच ॥ ३ ॥ मृत्यवेत्वाददानीतिम्रियस्वेतिशप्तश्चाह ॥ **बहूनामित्यादि** ॥ बहूनांमृतानांमध्येहंप्रथमोयममेमि तदायमस्यमयाकर्तव्यंकिमासीद्यत्करिष्यतीत्यादियोजना ॥ ४ ॥ विद्यमानस्यैवमरणस्यदत्तत्वान्नतत्रमक्लेशइत्याह ॥ **अनुपश्येति** ॥ पूर्वेयथामृतास्तदनुपश्य तथापरेभविष्यंतीतिप्रतिपश्य । देहिनोमरणंनियतमित्युक्तमर्थंदृ

ष्टांतेनाह ॥ सस्यमिति ॥ समृतोयमसदनंगतः ॥ ५ ॥ तदायमोलोकांतरादागतः । आगतंयमंभार्योवाचेतिवैश्वानरइत्यस्य
प्राग्ग्राह्यं । अतिथिर्ब्राह्मणोवैश्वानरःसन्गृहान्प्रविशतीतियोजना । एतांश्रुत्याद्युक्तां ॥ ६ ॥ अतिथिपूजाऽकरणेनिष्टमाह ॥
आशेति॥ आशाप्राप्तेच्छा। अप्राप्तेच्छाप्रतीक्षा। संगतंसुहृत्संगतिं॥७॥ भार्योक्तोयमोघ्यार्दिपूजांकृत्वावक्ति॥तिस्रइति ॥ तस्मा
त्प्रति तस्यप्रतीकारायत्रीन्वरान्वृणीष्व ॥ ८ ॥ वरान्वृणोति ॥ शांतेत्यादिना ॥ मदनिष्टेशांतसंकल्पःमाभिमांप्रतिवीतमन्युरप
गतकोपः । त्वत्प्रसृष्टंत्वयाप्रेषितं प्रतीतःप्रत्यभिज्ञावान् । यथेतिसर्वत्रानुवर्तनीयं ॥ ९ ॥ प्रत्यभिज्ञापूर्वतंवरंददाति ॥ य
थेति ॥ पुरस्ताद्ग्रामांतरादागतेत्वयियथाप्रतीतोभवतितथामत्प्रसृष्टःमयाप्रेरितः। उद्दालकस्यापत्यमौद्दालकिः । अरुणायाअपत्य
मारुणिः । प्रतीतोभवति ॥ १०॥ स्वर्ग्याग्निस्वरूपज्ञानलक्षणंद्वितीयंवरंयाचितुंहेतुतयातत्फलस्वर्गस्वरूपंनिरूपयति ॥ स्वर्गइति
॥११॥ स्वर्ग्यंस्वर्गसाधनंअध्येषिजानासि । ज्योतिष्टोमादावप्रवृत्तस्यरोचकफलंस्वर्गःप्रधानफलंतुमोक्षइत्याशयवानाह ॥ स्वर्गे
ति॥ एतत्द्वितीयेनवरेणवृणेद्वितीयंवरंवृणे ॥१२॥स्वर्गलोकाअमृतत्वंभजंतइतिज्योतिष्टोममात्रान्मोक्षःप्रतीयते सातमेवंविद्वानि
त्यादिश्रुतिविरुद्धा अतस्तत्प्रमाणेनघटयन्नाह ॥ अग्नाविति ॥ सत्वमग्निमित्यत्रस्वर्ग्याग्निज्ञानमात्रस्ययाचितत्वात्प्रतेब्रवीमीत्या
दौतावन्मात्रस्यैवज्ञापितत्वाच्चकथमेवंव्याख्येत्याशंकामग्नाविति प्रमाणेननिवृत्तामपिदार्ढ्यायनिवारयन्आदितएवप्रमाणेनव्याच
ष्टे ॥इच्छन्निति॥ तेईदृश्योगावोनदातव्याः । सर्वस्वदक्षिणाप्रज्ञापिमांदत्वापूरयितव्येतिबालःपुत्रस्तमुवाचेतियोजना । तम
ग्निंतस्मैउवाच । कथंभूतमग्निं अनंतलोकाप्तिमित्यादियोजना । तत्प्रसिद्धाग्न्यादिमात्रपरत्वप्रतीतिंनिवारयन्व्याचष्टे ॥ अग्र्य

त्वादिति ॥ अनंतस्यलोकः आप्यतेयेन अनंतलोकआप्यतेयेनेतिचसोनंतलोकाप्तिरितिद्वावप्यर्थावितितत्पदंव्याचष्टे ॥ लोक
इति ॥ इष्टकासंख्यापरिमाणयोर्वक्तव्यत्वात्तयोश्चयावतीर्वायथावेत्युक्तत्वाद्याइतिव्यर्थमित्यतस्तद्व्याचष्टे॥ याइति ॥ तेनोक्ते
ष्टकादेवताका इष्टकासंख्याचकेत्यतआह॥इष्टकेति ॥ प्रत्यवदत् अनूदितवान्॥१४॥अस्यतुष्टोमृत्युःपुनराह यदाहतत्तुष्टव्यवसर
एवाह।नतुकालांतरइत्याह॥ तमब्रवीदिति ॥ अयमग्निस्तवनाम्नैवभवितेतिवरमदात्॥१५॥स्वयंयमस्तथाप्रायुङ्क्तचेत्याह ॥ त्रि
नाचिकेतइति॥ नचिकेतसोयंनाचिकेतः। त्रिवारंनाचिकेतोयस्यासौत्रिनाचिकेतः । त्रिभिरेत्यसंधिमित्येतदनुवदन्नप्रतीतेर्व्याच
ष्टे॥त्रिभिरिति॥ वेदाविरुद्धत्वंचकेनप्रकारेणेत्यतस्तात्पर्यार्थमाह॥वेदेति ॥यजनाध्ययनदानाख्यत्रिकर्मकृदित्यन्यथाप्रतीतिनि
रासायअनुवदन्व्याचष्टे॥ त्रिकर्मकृदिति ॥ कुतोत्रयज्ञादयोर्थइत्यतस्तेषामावश्यकत्वेनोक्तत्वादित्याह ॥यज्ञेति॥ यजनादेरपि
षट्कर्मत्वेनावश्यकतयोक्तत्वात्कथमेवमित्यतोयजनादेर्यज्ञादिष्वंतर्भावादितिद्रष्टव्यमित्यर्थः। त्रिकर्मकृत्त्वमात्रेणजन्ममृत्यूतरति
किमित्यतस्त्रिभिरेत्यसंधिमित्युक्तवेदोक्तभगवत्तत्वादिकंज्ञानंश्चेत्याह ॥ब्रह्मजज्ञमिति॥ निचाय्यविचार्यइमांवक्ष्यमाणां योविद्वा
नेतत्त्रयंविदित्वा एवंज्ञातप्रकारेणचिनुतेसइत्यादियोजना । तत्रत्रयमित्येतदप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ त्रयमिति ॥ सिंहावलोकनन्या
येनब्रह्मजज्ञपदमप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ ब्रह्मेति ॥ नन्वेवंतर्हिअनेकरूपपदमप्रतीयमानार्थमुर्वरितमित्यतस्तद्व्याचष्टे ॥ अनेकरूपा
मिति ॥ भवत्वेवंव्याख्या यदिबहुरूपशब्दस्यसुवर्णवाचित्वंसिध्येत् । तदेवकुतइत्यतोभिधानेनसमर्थयते ॥ बहुरूपामिति॥

 अस्त्वनेकरूपासुवर्णमयीति । अत्रसेतिकुतइत्यतआह ॥ यमइति ॥ सत्वमग्निंस्वर्ग्यमितिस्वर्ग्यमग्निंनचिकेतइतिपृष्टमुक्तंचअ

ग्निगहरिस्वरूपमितिव्याख्यानरूपागमैःसिद्धमेव । आंतरोपपत्तिभिश्चतत्साधयतिलोकादिरित्यादिना । लोकादिरित्यादिविशे
षणैश्च विशेषणानामन्यत्रासंभवात् पृष्टोग्निरुक्तश्चभगवानेवेत्यर्थः । इतोपिनाग्निमात्रंपृष्टमुक्तंचेत्याह ॥ स्तोममहदिति ॥ उत्त
रत्रपरामर्शाच्च । उरुगायनाम्नोभगवतिप्रसिद्धौखलुप्रश्नपरिहारयोर्भगवत्परत्वमित्यतआह ॥ भगवतइति ॥ हिशब्देन श्रीर्य
त्ररूपिण्युरुगायपादयोःकरोतिमानंबहुधाविभूतिभिरिति विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायइतिस्मृतिश्रुतिभिःप्रसिद्धिंस्फुटयति । प्रकृतम
र्थंलिंगांतरेणचसमर्थयते ॥ गुहानिहितत्वंचेति ॥ विद्धित्वमेतंनिहितंगुहायामित्युक्तं गुहानिहितत्वंचतस्यैवभगवतएव ।
तस्याःशिखायामध्येपरमात्माव्यवस्थितइत्यादौ अत्रचमध्येवामनमासीनमित्यादौविशेषतःप्रसिद्धमित्यतोप्यग्निगहरिस्वरूपमेव
पृष्टमुक्तंचेत्यर्थः । अनंतलोकाप्तित्वादिविशेषणानामन्यत्रापिघटमानत्वेकथंप्रश्नपरिहारयोर्विष्णुस्वरूपविषयत्वनिश्चयइत्यतोमै
वमग्निपरिज्ञानादनंतलोकाप्तिश्रवणादित्याशयवांस्तस्याग्नावसंभवंसमर्थयितुंप्रतिजानीते ॥ नचाग्नीति ॥ कुतोग्निपरिज्ञानादे
रनंतलोकाप्त्यभावोवगतइत्यतआह ॥ तद्वाइति ॥ जुहोतिददाति । बहूनिवर्षसहस्राणितपस्तप्यतेतत्सर्वमंतवदेवांतवत्फलं
भवतीतियोजना । ननुस्वर्गोबहुकालीनत्वादनंतइत्युच्यते तस्तत्प्रापकोग्निरप्यनंतलोकाप्तिरित्युच्यतेतःकात्रायुक्तिरित्यतआ
ह ॥ नचेति ॥ बाधकाभावेनमुख्यार्थेसति युक्तेसति । प्रीत्यास्वदत्तंवरमवधारयति ॥ एतमिति ॥ तवैवनाम्नाप्रवक्ष्यंतिज
नाः । तृतीयंवरंवरयते ॥ येयमिति ॥ प्रेतेमनुष्येप्ररकोस्तीत्येके नायमस्तीतिचैके अतोविप्रतिपत्तेर्ममविचिकित्सासंशयोजा
यतइतिविचिकित्सा या यद्विषया एतदेतस्यस्वरूपं त्वयानुशिष्टोहंविद्यामितियोजना । तद्वाक्यंविदुषांविप्रतिपत्तिरितिप्रतीतिं

॥ ३ ॥

निवारयन्योजयति ॥ प्रेतइति ॥ मरणानंतरमपिजीवोस्तीत्येके तदनंतरंनास्तीतिचैके अतोममैवंविचिकित्साजाता एतद्वि
द्यामितिकेषांचिद्व्याख्या तांदूषयति ॥ अस्येति ॥ यन्नियामकंपृष्टंतदेतद्वैइतियोजना । ननुनात्रवाक्येमोक्षःप्रतीयते येनमो
क्षेनियामकोस्तिकिं अस्तिनियामकइतिप्रश्नपरिहारौप्रतीमइत्यतोज्ञापकयुक्तिमाह ॥ देहादिति ॥ ननुमरणंमानुप्राक्षीरितिव
चनान्मरणानंतरमपिजीवोस्तिकिमितिपृष्टमित्यवगम्यतइत्यतोयुक्तिःसावकाशेत्यतआह ॥ मुक्तेरपीति ॥ ननुदेहाद्विमुच्यमा
नस्येत्यस्यस्थूलदेहपरित्यागएवार्थःकिंनस्यादित्यतोविस्रंसमानस्येत्यनेनपुनरुक्तिप्रसंगान्नैषोर्थइत्याह ॥ स्थूलेति ॥ द्वितीयप्र
श्नस्येवतृतीयप्रश्नस्यापिईश्वरपरत्वे अक्लेशेनाग्निस्थपरमात्मस्वरूपमुक्त्वामामोपरोत्सीरितिसंक्लिश्यशतायुषइत्यादिप्रलोभेनसर्वेवे
दाइत्याद्युक्तिरयुक्ता द्वयोरपिप्रश्नयोरेकविषयत्वादित्यतोद्वयोरपीश्वरविषयत्वेपिसंक्लिश्योक्तिंघटयति ॥ अग्निस्थमित्यादिना ॥
जीवांतःस्थितत्वंचनाकाशस्येवेत्युक्तंनियामकमिति । तथाइंद्रियेभ्यःपराइत्यादिनोक्तान्सर्वोत्तमत्वादिगुणान्अविज्ञायवर्तमा
नस्यमुक्तनियामकत्वसर्वोत्तमत्वादिगुणज्ञानान्मोक्षसिद्धेः द्वितीयप्रश्नपरिहारावयुक्ताविति शंकांप्रयोजनकथनेनवारयति ॥ त
थापीति ॥ ईश्वरविषयएवतृतीयोपिप्रश्नइत्यत्रज्ञापकांतरंचाह ॥ स्थाणुमिति ॥ ननुमुक्तजीवविषयश्चेत्प्रश्नःकृतस्तर्हिमुक्ता
नांयोन्यादिप्राप्त्यभावाद्योनिमन्यइत्याद्युक्त्वायएषुसुप्तेषुजागर्तीत्यत्रतन्नियामकत्वोक्तिर्विरुद्धेत्यतोविरोधंप्रश्नविवक्षोक्त्यापरिह
रति ॥ मृतेति ॥ येयंप्रेतइत्यत्रमृतमुक्तस्थितोभयरूपोभगवान्विवक्षितः । तत्रमृतनियामकत्वमत्रोच्यतइत्येतस्मान्नविरोधइ
त्यर्थः । यएषुसुप्तेष्वित्यत्रजाग्रद्वर्ततेब्रह्मेत्युक्तं तत्कुतइत्यतःसमाख्यांतत्रपठति ॥ गुह्यमिति ॥ तृतीयप्रश्नविषयस्यातिदुर्ज्ञेय

त्वमाह ॥ देवैरिति ॥ विचिकित्सितंसंदिग्धं । तत्राणुःसूक्ष्मःएषधर्मइत्युक्तिःकथं भगवत्स्वरूपस्यप्रकृतत्वादित्यतस्तद्धटयन्ना
ह ॥ धारकत्वादिति ॥ एतस्यवरस्यतुल्योन्योवरोनास्ति । अस्यवक्ताचत्वादृगन्योनलभ्योतःत्वंब्रूहीतियोजना ॥ २१ ॥
नानाप्रलोभैरलुब्धएवास्यांविद्यायामधिकारीतिभावेनयमोगुह्यंवरंयाचमानंप्रलोभयति ॥ शतायुषइत्यादिना ॥ हस्तिहि
रण्यं हस्तिनोहिरण्यंचद्वंद्वैकवद्भावः । यावज्जीवितुमिच्छसितावतीःशरदोजीव ॥ २२ ॥ त्वदीयंवरमेतत्तुल्यंयदिमन्यसेतर्ह्येत
द्वृणीष्व । नोचेदन्यच्चवित्तंवृणीष्व । चिरजीविकांक्षेत्रंचवृणीष्व । एधि एधस्व । शास्वेतियावत् ॥ २३ ॥ कामानांमध्येका
मभाजंकरोमीत्युक्तमेवविशदमाह ॥ येयइति ॥ छंदतइच्छानुसारतः । इमारूपादिगुणवतीःलोकस्थाइतिवा । परिचारयस्व
सेव्योभव ॥ २४ ॥ एवंप्रलोभितोनचिकेताःशतायुषइत्यादेरुत्तरमाह ॥ श्वइति ॥ अंतक मर्त्यस्ययदेतत् यएतेपुत्रादयः ते
श्वोऽभावाःश्वोसंतः । स्वरक्षणप्रयासेनसर्वेंद्रियाणांतेजश्चजरयंति । स्वयंचजीवेत्यस्योत्तरमाह ॥ अपीति ॥ सर्वमपीत्यपिश
ब्दसंबंधः । इमारामाइत्यस्योत्तरमाह ॥ तवैवेति ॥ २५ ॥ वृणीष्ववित्तमित्यस्यउत्तरमाह ॥ नवित्तेनेति ॥ देवेदृष्टेपृथ
ग्वित्तायुःप्रार्थनंनकार्यमेव तयोरनुषंगसिद्धत्वात्इत्याह ॥ लप्स्यामहइति ॥ आयुषःस्वयमीश्वरत्वाच्चनतत्पृथग्वरणीयमि
त्याह ॥ जीविष्यामइति ॥ २६ ॥ अजीर्यताममृतानांदेवानांसकाशमेत्यमर्त्योजीर्यन्क्वाधस्थोपकृष्टश्चक्वेतिलप्स्यामहइत्या
दिविवृण्वतोक्तं । दीर्घजीवनस्योक्तदुःखहेतुत्वाच्चनैतद्वरणीयमित्याह ॥ अभिध्यायन्निति ॥ निवृत्तान्वर्णरतिप्रमोदान् ॥ ४ ॥
॥ २७ ॥ इदं प्रेतेमनुष्येप्रेरकोस्तीतिनास्तीत्युक्तप्रकारेणयस्मिन्विचिकित्संतिसंदिग्धाभवंति । वरोवरविषयःगूढंगूढत्वं । मर

णस्या(नुपक्रां)प्रकृतत्वात्मरणंमानुप्राक्षीरित्युक्तिःकथमित्यतस्तद्धटयन्नाह ॥ **मरणइति** ॥ अप्रतीतेःसांपरायशब्दार्थमाह ॥ **सांपरायइति** ॥ सांपरायशब्दस्यश्रेयोवाचित्वात्कथंमुक्त्यर्थोव्याख्यातइत्यतउक्तं ॥ **महतीति** ॥ महत्त्वविशेषणान्मुक्त्य र्थोव्याख्यातइत्यर्थः ॥ २८ ॥ इतिश्रीमत्काठकव्यासतीर्थीयेप्रथमाध्यायस्यप्रथमावल्ली ॥१॥१॥ दीयमानमपिपुत्रादि कंप्रेयोपरनामानंपरित्यज्यश्रेयोपरनाम्नींब्रह्मविद्यामभ्यर्थयमानंप्रशंसितुंश्रेयसःप्रेयसःसकाशात्कोविशेषः येनतदभ्यर्थयमानः प्रशस्यतइत्यतःश्रेयसोमोचकत्वात्प्रेयसोबंधकत्वात्इत्याह ॥ **अन्यदित्यादिना** ॥ इवशब्देनजानतांश्रेयःप्रेयसोरेकत्वंसूचय तिअन्यत्वमेवदर्शयति । तेउभेनानार्थेभिन्नप्रयोजनेइति । सिनीतःबध्नीतः । षिञ्बंधनइतिधातोः । प्रेयएवबंधकत्वेननिरूपितं अर्थादिति ॥ १ ॥ तयोरित्युक्तप्रकारेणश्रेयसःसाधुहेतुत्वात्प्रेयसोबंधकत्वाद्धीरोविवेकतःश्रेयोवृणीयादित्याह ॥ **श्रेयश्चेति** ॥ मनुष्यंआइतःएतःमनुष्यंबंधकत्वेनप्राप्यतिष्ठतः । धीरस्तौसंपरीत्यज्ञात्वाविविनक्तिविवेचयति । विवेकंकृत्वाधीरःप्रेयसःप्रेयो भितोवज्ञायश्रेयोवृणीते । प्रेयएवदर्शयितुमुक्तंयोगक्षेमान्कुशलानिति ॥ २ ॥ यत्प्रशंसार्थंश्रेयःप्रेयसोःस्वरूपंनिरूपितं तमिदा नींप्रशंसति ॥ **सत्वमिति** ॥ मयाप्रलोभितोपित्वंकामानांदोषानभिध्यायन्वित्तमयींसुवर्णमयीं । तस्यारम्यत्वाभावान्नावाप्तइ त्यतउक्तंयस्यामिति ॥ ३ ॥ योगक्षेमानितिसत्वंप्रियानितिचप्रेयसःस्वरूपंनिरूपितं । सांप्रतमुभयस्वरूपंस्पष्टंनिरूपयति ॥ **दूर मिति** ॥ विपरीतेविरुद्धेइत्युक्तंविरुद्धत्वमेवविवरीतुमुक्तंविषूचीविरुद्धगतिहेतूइति । लोलुपंतोलोलुपयंतःप्रलोभयंतीतियावत् ॥ ४ ॥ श्रेयःकामःश्रेयानितिभावेनप्रेयःकामान्निंदयति ॥ **अविद्यायामिति** ॥ स्वयंधीराःआत्मानंस्वयमेवधीरान्वदंतः दं

द्रम्यमाणावक्रगतयः ॥ ५ ॥ नित्यंमोक्षाख्यंपुरुषार्थंश्रेयोविहायकस्मादनित्यकामकामाइत्यतःश्रेयःसाधनादर्शनादित्याह ॥ **न
सांपरायइति** ॥ सांपरायःश्रेयःसाधनंभगवान् । तस्यकुतोनप्रतिभातीत्यतआह ॥ **प्रमाद्यंतमिति** ॥ तंप्रमादमेवदर्शयति
॥ **अयमिति** ॥ ६ ॥ नकेवलंप्रमादात्सांपरायप्रतिभानाभावः । कारणांतरंचाह ॥ **श्रवणायापीति** ॥ यःसांपरायःश्रवणा
यापिबहुभिर्नलभ्यः । शृण्वंतोपिबहवोयंनविद्युरतोपिनसांपरायःप्रतिभातीत्यर्थः । श्रवणायकस्मान्नलभ्यइत्यतस्तद्विषयशास्त्र
व्याख्यातुःश्रोतुश्चदुर्लभत्वादित्याह ॥ **आश्चर्यइति** ॥ कुशलोवक्ताआश्चर्योदुर्लभः । कुशलानुशिष्टोस्यव्याख्यातुर्लब्धाज्ज्ञाता
श्रोताचाश्चर्यइतियोजना ॥ ७ ॥ ननूपनिषदादिभिर्ब्रह्मकेचनजानंत्येवातःकथंवक्तादुर्लभइत्यतःतेसम्यग्ज्ञानरहिताइत्याह ॥
ननरेणेति ॥ अज्ञानिनाऽवरःप्रोक्तएष सुज्ञेयोनभवतीत्यर्थः । कस्मान्नरेणावरत्वेनोच्यतेइत्यतउक्तंबहुधेति । अष्टगुणकत्वा
दिरूपेणबहुधाचिंत्यमानत्वात् । अद्वैतिनाप्रोक्तेज्ञानमेवनजायतइत्याह ॥ **अनन्येति** ॥ अत्रब्रह्मणि अनन्यप्रोक्तेगतिर्ज्ञानंना
स्ति । व्याख्यातुरभावात् माभूदागमेनतज्ज्ञानं । प्रत्यक्षतर्काभ्यांभविष्यतीत्यतआह ॥ **अणीयानिति** ॥ अणुप्रमाणादणुप
रिमाणतोणीयानतिसूक्ष्मं महत्त्वेपिअतींद्रियं अतःप्रत्यक्षंनभवति । अतर्क्यंचब्रह्म पक्षीकर्तुमशक्यत्वात् । क्षित्यादिपक्षीकरणे
कार्यत्वादिहेतोःसत्प्रतिपक्षत्वात् ॥ ८ ॥ नतर्हिंब्रह्मज्ञानोपायइत्यतोतर्क्यमित्युक्तंविवृण्वन्नुपायमाह ॥ **नैषेति** ॥ आपनेयासं
पादयितुंशक्या । अन्येनभेदज्ञानिना । सत्यधृतिरचाल्यधैर्यवान् ॥ ९ ॥ अहंत्वयापृष्टंजानामि । कथमित्यतआह ॥ **शेवधि
रिति** ॥ अनित्यंशेवधिरिति । भक्तिपूर्वकमग्निश्चितः ॥ १० ॥ नकेवलमहंब्रह्मजानामीति । किंतुमत्प्रसादात्त्वमपिजानासीत्या

ह ॥ **कामस्येति** ॥ जगतःप्रतिष्ठांक्रतोरानंत्यमिति अनंतलोकावाप्तिमथोप्रतिष्ठामित्युक्तस्यानुवादः । अभयस्यपारमिति स्वर्ग
लोकाअमृतत्वंभजंतइत्युक्तस्य । स्तोममहदिति ब्रह्मजज्ञमित्युक्तस्य । प्रतिष्ठांमुक्ताश्रयं ॥ ११ ॥ नकेवलंत्वं अन्योपितंदृष्ट्वाह
र्षशोकौजहातीत्याह ॥ **तमिति** ॥ अध्यात्मयोगोध्यानयोगः । मत्त्वाज्ञात्वा ॥ १२ ॥ ज्ञानंचकेनभवतीतिजिज्ञासायामाह ॥
एतदिति ॥ ब्रह्मलब्ध्वावर्तमानंनचिकेतसंप्रतिसद्मवैकुंठद्वारंविवृतंमन्ये ॥ १३ ॥ अलंप्रशंसया तत्त्वंब्रूहीत्याह॥**अन्यत्रेति**॥
धर्मादेरन्यत्रतद्बहिर्भूतंतद्रहितंयत्तत्पृष्टंपश्यसि तच्च । कृताकृतादित्युक्तंविशदयितुमुक्तंभूताच्चभव्याच्चान्यत्रविलक्षणमिति
॥ १४ ॥ पृष्टंब्रह्मस्वरूपंनिरूपयितुंप्रतिजानीते ॥ **सर्वइति** ॥ सर्वाणितपांसिचयत्प्रतिवदंति ॥ १५ ॥ ब्रह्मस्वरूपंनिरूपयंस्त
ज्ज्ञातुःफलमाह ॥ **एतदित्यादिना** ॥ एतत्त्वयापृष्टंब्रह्मैवपरमक्षरं । एतच्छ्रेष्ठमालंबनमाश्रयं परंविलक्षणं ॥ १६ ॥ १७ ॥
ननुब्रह्मलोकंप्राप्तोपिकदाचिज्जन्मादिमांश्चेत्तर्हिंनतदतिशयितंफलमित्यतआह ॥ **नजायतइति** ॥ कुतोनजायतइत्यतोबिंबस्य
जननादिरहितत्वादित्युक्तं नायंकुतश्चिदिति । बंधदशायामपिनजायतेजीवः । किमुतदपगमइत्युक्तंनबभूवकश्चिदितिहेतुमु
क्त्वानिगमयति ॥ **अजोनित्यइति** ॥ १८ ॥ ननुकथंजीवोदेहेहन्यमानेपिनहन्यतइति यज्ञदत्तस्याहंहंता तेनाहंहतःइतितत्प्र
तीतिसिद्धत्वाद्धननस्येत्यतस्तौभ्रांतावित्याह ॥ **हंतेति** ॥ हंताआत्मानंहंतुंहंतारंमन्यतेचेत्हतश्चात्मानमनेनाहंहतइतिमन्यते
चेत् । तावुभौनविजानीतइत्यादियोजना ॥ १९ ॥ उपदेशप्रकारमेवाह ॥ **अणोरणीयानिति** ॥ एतदालंबनंज्ञात्वेत्युक्तब्रह्म
ज्ञानस्यप्रथमभाविसाधनमाह ॥ **तमिति** ॥ २० ॥ पुनश्चमहिमानमेवाह ॥ **आसीनइत्यादिना** ॥ मदश्चामदश्चयस्साद्भव

तोसौमदामदः । तंमदामदं ॥ २१ ॥ अनवस्थेषुनश्वरेषु ॥ २२ ॥ श्रवणादिनातज्ज्ञानोत्पत्तेस्तत्प्रसादात्तमक्रतुःपश्यंतीत्युक्तिः
कथमित्यतआह ॥ **नायमात्मेति** ॥ २३ ॥ तत्प्रसादात्तज्ज्ञानंचेत्श्रवणादिवैयर्थ्यमित्यतआह ॥ **नाविरतइति** ॥ अशां
तोभगवन्निष्ठारहितः । असमाहितोस्थिरमनाः ॥ २४ ॥ पुनश्चमहिमानमेवाह ॥ **यस्येत्यादिना** ॥ उपसेचनंशाकं उपरिसेच
नंघृतंवा । इत्था एवंगुणविशिष्टत्वेन । यत्रसप्रतितिष्ठतितत्चकोवेदेति ॥ २५ ॥ **अथभाष्यार्थः** ॥ शृंकाशब्दार्थमाह ॥ **शृं
कामिति** ॥ कंठभूषामितियावत् । अनन्यप्रोक्तेगुरुणाविनाआत्मनैवदृष्टेसतिशास्त्रेगतिर्नास्तीतिअन्यथाप्रतीतेस्तद्व्याचष्टे ॥
अन्यइति ॥ तथाकस्मान्नस्यादित्यतआह ॥ **प्रोक्तेति** ॥ समाख्ययाचस्वव्याख्यांसमर्थयते ॥ **जीवानामिति** ॥ जानाम्य
हंशेवधिरित्यनित्यमित्यन्यथाप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ **आख्यमिति** ॥ अनित्यैर्द्रव्यैरित्येतदध्रुवैरितिप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ **नित्यमिति** ॥
नित्यंसर्वदाआख्योविषयोयेषांतान्यनित्यानितैर्नित्यमाख्यविष्णुविषयैरित्यर्थः । द्रव्याणिकानीत्यतआह ॥ **द्रव्यैरिति** ॥ अ
नित्यैरितिपदंप्रकारांतरेणव्याकुर्वन्वाक्यंयोजयति ॥ **आख्येति** ॥ आख्योनित्योविषयोयेषांतान्यनित्यानितैरनित्यैः । स्वपद
मेवविवरीतुमुक्तंविष्णवाख्यनित्यविषयैरिति । अध्रुवैरनित्यैःपुरुषैःतद्ध्रुवंनप्राप्यतेहीतिप्रतीयते । तदस्मदादिभिरध्रुवैःप्राप्यत्वा
द्ब्रह्मणोऽयुक्तमतोंतरितंयत्पदं । नविद्यतेध्रुवोयेषांतेऽध्रुवास्तैरध्रुवैरितिविग्रहमभिप्रेयंस्तात्पर्येणव्याचष्टे ॥ **ध्रुवइति** ॥ अप्रती
तेःक्रतोरानंत्यपदंव्याचष्टे ॥ **क्रतोरिति** ॥ अप्रतीतेःस्तोममहदितिपदंतात्पर्यपूर्वंव्याचष्टे ॥ **स्तोमैरिति** ॥ नित्यंउरुभिर्मुमु
क्षुभिर्गीयतइतिउरुगायः । क्रतोरित्यादेःप्रकृतोपयोगंदर्शयतिइत्युक्तत्वादिति । नन्वेतानिविशेषणानिजीवेपिघटंते तस्यब्रह्मा

त्मकत्वादित्यतस्तयोर्भेदंसमर्थयते ॥ **शारइत्यादिना** ॥ जीवाभेदःजीवस्यपरमात्मनाअभेदः । तृतीयप्रश्नस्येश्वरविषयत्वंज्ञा
पकांतरेणसमर्थयते ॥ **नाचिकेतमिति** ॥ द्वितीयप्रश्नेनाचिकेताग्निस्थितोभगवान्पृष्टइतिसमर्थितं । अत्रापिनाचिकेतंशकेमसी
त्युक्तत्वान्नाचिकेताग्निस्थितोभगवान्पृष्टःसएवोच्यतइतिसिद्धमित्यर्थः । कामस्याप्तिमित्यस्यजगतःप्रतिष्ठामित्यनेनसामानाधिक
रण्यप्रतीतिंनिवारयन्नन्वयंदर्शयति ॥ **उरुगायमिति** ॥ तृतीयप्रश्नस्येश्वरविषयत्वेसर्वथाअपरिहार्यामुपपत्तिमाह ॥ **नचेति** ॥
येनतद्विषयःस्यात्प्रश्नइतिवाक्यशेषः । अतिविपिनेस्थितमित्यन्यथाप्रतीतिंनिवारयन्व्याचष्टे ॥ **गह्वरइति** ॥ मुक्तस्यसंसार्य
गम्यत्वाद्गह्वरत्वं । प्रवृह्यप्रपूर्येत्यन्यथाप्रतीतिंनिवारयन्व्याचष्टे ॥ **प्रवृह्येति** ॥ गह्वरेष्ठमित्यादेरुक्तोर्थःकुतइत्यतस्तंसमर्थय
न्जीवाद्भेदेनेश्वरज्ञानीमोदनीयंलब्ध्वामोदतेइत्युक्तमोदनीयस्वरूपंचनिरूपयन्प्रमाणांतरंपठति ॥ **मुक्तेति** ॥ एतद्ध्येवाक्षर
मित्यादितत्तेपदंसंग्रहेणब्रवीम्योमित्येतदित्युक्तभगवद्वाचकप्रणवमाहात्म्यमुच्यतइत्यन्यथाप्रतीतिंनिवारयन्व्याचष्टे ॥ **एतद्ध्ये
वेति** ॥ नजायतेम्रियतेवाविपश्चिदित्येतद्व्याचष्टे ॥ **देहेति** ॥ नेत्युत्तरत्रापिसंबध्यते । नकुतश्चिदित्येतत्प्रकृतेहेतुत्वाप्रतीते
र्व्याचष्टे ॥ **नकुतश्चिदिति** ॥ भावाभावौजनिमृती । नबभूवकश्चिदित्येतत्प्रकृतेहेत्वंतरार्थत्वाप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥**यस्मादिति**॥
अजोनित्यइतिनिगमनवाक्यंव्याचष्टे ॥ **अतइति** ॥ अतःस्वरूपेणजननाभावात् अजोनित्यश्च । शाश्वतोयंपुराणइत्येतदप्र
तीतेर्व्याचष्टे ॥ **अविकारश्चेति** ॥ नायंकुतश्चिन्नबभूवकश्चिदितिवाक्यद्वयंप्रमाणवचनेपिप्रकृतहेत्वर्थतयास्फुटमप्रतीतेःस्वव
चनेनस्पष्टंव्याचष्टे ॥ **अयमित्यादिना** ॥ उभौतौनविजानीतइत्येतद्युक्तेरनुक्तत्वाद्युक्तिपूर्वंव्याचष्टे ॥ **जीवस्यापीति** ॥अ

पिशब्देनेश्वरंसमुच्चिनोति । स्वतःस्वरूपेण अणोरणीयानित्यस्यप्रकृतजीवपरत्वप्रतीतिंनिवारयतेश्वरस्याप्रकृतत्वशंकानिवारिता । आत्मास्यजंतोर्निहितोगुहायामित्येतद्व्याचष्टे ॥ **एवमिति** ॥ एवमुक्तप्रकारेणनित्यस्येति । अक्रतुःक्रतूपलक्षितकर्मरहितःतंपश्यतीतिप्रतीतिंनिवारयन्व्याचष्टे ॥ **अइति** ॥ एवंतर्हिंकथंक्रतोःकर्मात्मकत्वात्तेनतंपश्यतीत्यतआह ॥**तन्निश्चयइति**॥ तन्निश्चयःसम्यक्तत्परोक्षज्ञानं । आत्मनःस्वस्यमहिमानंपश्यतीत्यन्यथाप्रतीतिंनिवारयन्व्याचष्टे ॥ **आत्मनइति** ॥ आत्मनःसकाशान्महिमानंमहामानं । उक्तमर्थंद्रढीकुर्वन्नात्मनोजीवाद्विष्णुःकस्मान्महिमेत्युक्तइतिशंकांचपरिहरति ॥ **जीवादिति** ॥ विरोधादासीनत्वंतत्वं । दूरव्रजनंतुभ्रांतमित्यन्यथाप्रतीतिंनिवारयंस्तद्घटकमाह ॥ **ऐश्वर्यादिति** ॥ युज्यतइतिशेषः । आसीनस्यदूरव्रजनंव्याहतेरयुक्तमित्यतोघटकमुक्तं । तत्कुतइत्यतस्तत्प्रमाणंपठति ॥ **आसीनइति** ॥ **प्रथमाध्यायस्यद्वितीयावल्ली** ॥ १ ॥ २ ॥ अध्यात्मयोगेनेतिभगवतोध्यानमुक्तं । सकुत्रध्येयइत्यतआह ॥ **ऋतमिति** ॥ सुकृतस्यपुण्यस्यकार्येशरीरे । पंचाग्नयोदेवयजनादयोयेषांतेतथोक्ताः । भगवद्ध्यानस्याहत्यसाधनंकिमित्यतोभगवंतंस्तुवन्तद्वक्तुंशक्नुमइत्याह ॥ **यःसेतुरिति** ॥ सेतुत्वादिगुणकंध्यातुंसाधनंवक्तुंशक्नुमइत्यर्थः । अभ्यर्हितंप्रत्याहारंनिरूपयति ॥ **आत्मानमित्यादिना** ॥ प्रग्रहंदाम । अश्वादीनांग्रामादीनिवतेषुतेषांगोचरान्विषयानाहुः । आत्माआत्मानं । संत्वात्मादयोरथ्यादिरूपाः । तथाचकिमित्यतआह ॥ **यइति** ॥ विज्ञानवान्बुद्धियुतः । ध्यानस्यप्रत्याहारोभ्यर्हितंसाधनंकुतइत्यतस्तद्रहितस्यतद्वतश्चक्रमेणानर्थफलेआह ॥ **यस्त्वित्यादिना** ॥ सतुतत्पदमितितच्छब्देनोक्तं किमित्यतआह ॥ **विज्ञानेति** ॥ भगवद्ध्यानंचतारतम्यांतर्गतत्वेनकार्यमित्याह ॥

इंद्रियेभ्यइत्यादिना ॥ सर्वगःकश्चिदस्तिचेत्कस्मात्सनदृश्यतइत्यतआह ॥ **एषइति** ॥ नदृश्यतेचेदलंतद्दर्शनार्थप्रयासेनेत्यतआह ॥ **दृश्यतइति** ॥ इंद्रियादिभ्योर्थादयउत्तमत्वेनध्येयाइत्युक्तं । नकेवलमुत्तमत्वेन । किंतुपूर्वपूर्वेषांउत्तरोत्तरनियतत्वंचध्येयमित्याह ॥ **यच्छेदिति** ॥ इंद्रियाणिवाचिनियच्छेत् वाचंमनसि मनश्चज्ञानेबुद्धौ शांतेअतिशयितसुखरूपे । वेदपुरुषःस्वयंसाधूनांहितमुपदिशति ॥ **उत्तिष्ठतेति** ॥ किमर्थंबोधःसंपादनीयःसंसृतिनिवृत्त्यर्थमितिचेन्न । तस्याःकारणांतरेणानायासेननिवृत्तौप्रयाससाध्यबोधवैयर्थ्यादित्यतआह ॥ **क्षुरस्येति** ॥ संसृतिःक्षुरस्यधारेवनिशिता । निशितत्वमेवविवरीतुमुक्तंदुरत्ययेति । तन्निवर्तकंपथश्चार्चिरादिमार्गाद्गम्यंदुर्गमितिकवयोवदंति । दुर्गमत्वंब्रह्मणःकथमित्यतःशब्दाद्यनात्मकत्वेनश्रोत्राद्यविषयत्वादित्याह ॥ **अशब्दमिति** ॥ संसारनिवृत्तिसाधनंतज्ज्ञानंकेनसाधनीयमित्यतआह ॥ **अनादीति** ॥ श्रोत्राद्यगोचरमपिमहतःपरत्वादिरूपेणशास्त्रतोनिचाय्यज्ञात्वामृत्युमुखात्प्रमुच्यते । अत्राध्यायस्यसमाप्तत्वादुक्तविद्यांश्रुत्वावक्तुःफलमाह ॥ **नाचिकेतमिति** ॥ स्थानविशेषेकालविशेषेवास्तोत्रवदेतद्विद्यापठितुरानंत्यंकिलफलं । किमुश्रुत्वाव्याख्यातुरुक्तंफलमित्याह ॥ **यइति** ॥ ऋतंपिबंतावित्येतत्कैश्चिद्बुद्धिजीवपरत्वेनअन्यैर्जीवेश्वरविषयत्वेनव्याख्यातं । तन्न । सुखभोक्तृत्वानुपपत्तेः । सुखस्यैवभोक्तृत्वानुपपत्तेश्चेत्याशयवान्यथावद्व्याचष्टे ॥ **आत्मेति** ॥ आत्मादेहहृदयेस्थितः । अंतरात्माजीवहृदयेस्थितः । आक्रद्धःअर्द्धःपरेभ्योप्यर्धःपरार्धःतस्मिन्परेभ्योप्यृद्धरूपकेपरमेगुहांप्रविष्टेवायौविभुर्विष्णुःसएकएवात्मांतरात्मेतिद्विधास्थितः । असौ भुज्यंतइतिभोगाःविषयाः शुभानेवभोगान्पिबत्यनुभवति । ऋतंपिबंतावुभावपिपरमात्मानौचेत्कथंछायातपत्वमित्यत

स्तद्व्याचष्टे ॥ छायेति ॥ यःसेतुरीजानानामित्येतद्व्याचष्टे ॥ **मर्यादेति** ॥ इंद्रियेभ्यःपराइत्यादिवाक्यंप्रसिद्धेंद्रियपरत्वप्रती
तिंनिवारयन्व्याचष्टे ॥ **देवेभ्यइति** ॥ केतेइंद्रियदेवाइतिजिज्ञासायामाह ॥ **सोमेति** ॥ श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणवाग्घस्तपा
दपायूपस्थानामिंद्रियाणांक्रमात्सोमादयोदेवाईशाइत्यर्थः । अर्थदेवताआह ॥ **सुपर्णीति** ॥ ननुरूपादयःपंचार्थाःसौपर्ण्याद्या
स्तुतिस्त्रः । अतःकथंतासामर्थविभागइत्यतउक्तं द्विद्व्येकेदेवताइति । द्वौचद्वौचएकश्चद्विद्व्येकेतेषांदेवताःद्विद्व्येकदेवताः । सु
पर्णीवारुण्यौद्व्योर्द्वयोरभिमानिन्यौउमात्वेकस्येत्यर्थः । काष्ठाअवसानं परागतिःपरमप्राप्यं । पुरुषान्नपरमित्यादेस्तात्पर्यार्थमा
ह ॥ **नैवेति** ॥ यच्छेदित्यादिव्याचष्टे ॥ **तस्मादिति** ॥ तस्मादुक्तप्रकारेणतारतम्यभावात्इति । वागात्मिकाःवागभिमानि
नीः । इंद्रियाणिवाचिनियच्छेदित्यादौग्राह्यं । इंद्रियादीनामर्थादिषुनियमनंनामकिमित्यतआह ॥ **तद्वशत्वेनेति** ॥ नापरोनिय
मनरूपः । प्रसिद्धनियमनार्थत्वेबाधकमाह ॥ **कुतइति** ॥ अनाद्यनंतमव्यक्तात्परमितिवक्तव्येमहतःपरमित्युक्तेःकारणमाह ॥
स्वेति ॥ **प्रथमाध्यायस्यतृतीयावल्ली** ॥ ३ ॥ **प्रथमाध्यायःसंपूर्णः** ॥ १ ॥ ॥ पुनरपिब्रह्मविद्यांवक्तुमध्यायांतरत्वेनाधि
कारार्थंदुःसंपाद्यमपिवैराग्यमवश्यंसंपाद्यमित्याह ॥ **परांचीति** ॥ खानींद्रियाणि । आत्मनोंतर्नपश्यति । प्रत्यक्अंतः । विष
यव्यावृत्तचक्षुरादिमान्नसर्वथामुमुक्षुर्विषयादिप्रमादीस्यादितिभावेनपूर्वश्लोकोक्तमेवविशदमाह ॥ **पराचइति** ॥ बालाइवबालाः
अविवेकिनः । पाशंजनिमृती । अमृतत्वंमोक्षं । अविलंबेनतत्वंनिरूपयेतिपुनःपृच्छति ॥**येनेति**॥ येनैवैतेनसंसारेरूपादीन्विजा
नाति । तदेतदत्रमोक्षेपिनियामकंपरिशिष्यतेकिमितिप्रश्नवाक्यार्थः । यदेतन्नियामकंमोक्षेपिपरिशिष्यतेकिमितिपृष्टं तदेतन्मो ॥ ८ ॥

क्षेपिपरिशिष्यतेवैइतिपरिहारमाह ॥ एतद्वैतदिति ॥ नियामकंविस्तार्यब्रूहीत्याकांक्षायांस्वप्नांतमित्यादिनानियामकंब्रह्मविस्तरेणाह । स्वप्नांतमित्यतःपूर्वंहंततइदंप्रवक्ष्यामिगुह्यंब्रह्मसनातनमितिप्रतिज्ञावाक्यंद्रष्टव्यं । स्वप्नांतंस्वप्नाख्यमंतं । स्वप्नसुषुप्ती इतियावत् । मध्वदंदेहेस्थित्वासारभोक्तारं । जीवमंतिकात्जीवस्यसमीपे । ततआत्मनोज्ञातत्वात् स्वात्मानंगोप्तुंनेच्छति । अरण्योर्गुरुशिष्ययोः । अदनादग्निः । जातंवेत्तीतिजातवेदाःभगवान्निहितः । सृष्टिप्रलययोःसूर्योयतउदेति । अस्तमदर्शनंचयत्र गच्छतितंदेवाअर्पिताःप्राप्ताः । गुहांप्रविश्यतिष्ठंतीमित्यत्रब्रह्मादिभूतनियामकत्वेनात्मानंभूतेभिर्भूतैःसहव्यजायतजनयामासेत्युक्तं । तत्रमूलरूपादवताररूपाणांभेदोनास्तीत्याह ॥ यदेवेहेति ॥ उक्तंभेदाभावंभेददर्शिनोभेदाभेददर्शिनश्चानर्थोक्त्यासमर्थयते ॥ मृत्योरिति ॥ करचरणाद्यवयवादिभेदोपिनास्तीत्याह ॥ मनसेति ॥ इदंतेषांभेदराहित्यंमनसैवाप्तव्यं । गुणानां भगवताभेदाभावंभेददर्शिनोभेदाभेददर्शिनश्चानर्थोक्त्यासमर्थयते ॥ मृत्योरिति ॥ गुहास्थितिप्रकारमेवविवृण्वन्गुणांतरमाह ॥ अंगुष्ठेति ॥ उक्तमनुवदन्गुणांतरमाह ॥ अंगुष्ठेति ॥ श्वोपिसउ सएवनित्यइत्यर्थः । भगवद्गुणानांभगवताभेदाभेददर्शिनोनर्थमाह ॥ यथोदकमिति ॥ मुक्तस्येश्वरोनियामकइत्ययुक्तं तस्यब्रह्मणिप्रवेशेनऐक्यात्इत्यतःकैमुत्यमाह ॥ यथोदकंशुद्धइति ॥ अथभाष्यार्थः ॥ केवलनिर्माणार्थप्रतीतिंनिवारयन्व्यतृणादित्येतद्धातुव्याख्यानेनव्याचष्टे ॥ तृण्विति ॥ तृणुधातुःकात्करणेकुत्सितकरणेवर्ततेइतिधातुःधातुव्याख्यानमित्यर्थः । हंततइदंप्रवक्ष्यामीत्येतत्पूर्वत्रसंबध्यतइत्याशयवान्

आत्माजीवोमरणंप्राप्ययथायद्भवतितद्ब्रह्मेत्यन्यथाप्रतीतिंनिवारयन्व्याचष्टे ॥ इदमिति ॥ जीवस्यमरणानंतरंयद्भवतितच्चव

क्ष्यामीति किमर्थमपृष्टार्थप्रतिज्ञाक्रियतइत्यतआह ॥ जीवइति ॥ मुमुक्षोर्जीवेश्वरवैलक्षण्यज्ञानमावश्यकं । तज्ज्ञापनायापृ
ष्टार्थप्रतिज्ञाकृतेत्यर्थः । जीवेश्वरभेदज्ञापनायप्रतिज्ञाचेदुत्तरत्रतयोर्वैधर्म्योक्तिःस्यादितिवदतःतटस्थस्योक्तंवैधर्म्यमित्याह ॥ य
इति ॥ यःकर्मफलभोक्तेतियोनिमन्येप्रपद्यंतइत्यस्यार्थः । यएषुसुप्तेष्वित्यस्यार्थः । यःप्रलयादिष्विति । आत्मामरणंप्राप्यय
थायद्भवतितद्ब्रह्मेतिकस्मान्नस्यादित्यतआह ॥ नहीति ॥ ननुजीवेश्वरभेदज्ञापनंचकिमर्थं । येनतत्प्रतिज्ञासार्थकेत्यतआह ॥
जीवादिति ॥ त्वयायथावद्ब्रह्मज्ञातव्यमित्यादावुपस्कर्तव्यं । अतःप्रतिज्ञासार्थकेतिवाक्यशेषः । आत्मानंजीवमितिसामाना
धिकरण्यप्रतीत्याजीवस्यात्माभेदःप्रतीयते । सप्रकृतप्रतिज्ञाविरुद्धोतस्तांनिवारयन्जीवमितिद्वितीयांषष्ठ्यर्थत्वेनव्याकुर्वन्त
स्यान्वयंचदर्शयति ॥ जीवस्येति ॥ जीवमिति द्वितीयायाःषष्ठ्यर्थत्वानंगीकारेबाधकमाह ॥ नहीति ॥ हीतिसूचितामुपप
त्तिंस्फोरयन्नाह ॥ वस्त्वंतरस्येति ॥ यःपूर्वमितिवाक्यंदुर्गमार्थत्वाद्व्याचष्टे ॥ अग्नामभ्यइति ॥ गुहांप्रविश्येतिवाक्यंयोज
नाप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ स्वात्मानमिति ॥ कस्मादपिपूर्वमजातंपूर्वाजातमितिसूचितमर्थंस्ववाक्येनविशदयतियथेत्यादिना । यथें
द्रादिजनकस्यकश्यपस्यनतेभ्यउत्तमत्वंनतथाविष्णोर्ब्रह्मणः । तस्यपूर्वाजाततज्जनकत्वादुत्तमत्वमेवेतिभावार्थः । अजायतेत्यस्य
स्वयमुत्पन्नइत्यर्थत्वात्कथंजनयामासेतिणिजर्थतयाव्याख्येत्यतःप्रयोगदर्शनेनोपपादयति ॥ अजायतेति ॥ याप्राणेनेत्येत
त्स्त्रीलिंगात्प्रसिद्धेश्चकश्यपभार्यादितिपरत्वप्रतीतेःप्रमाणमुदाहृत्यस्ववाक्येनव्याचष्टे ॥ अदनादिति ॥ उत्तमोदेवताभ्यश्चे
तिव्याख्यातमपिदेवतामयीतिपदंदेवतात्मिकेतिप्रतीतिंनिवारयन्व्याचष्टे ॥ देवतेति ॥ याप्राणेनेतिव्याख्यातमपिप्राणेनप्रा

णरूपेणसंविशंतीत्यन्यथाप्रतीतिंनिवारयन्व्याचष्टे ॥ प्राणेनेति ॥ गुहांप्रविश्यतिष्ठंतीमित्यादिविशेष्याप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ गु
हामिति ॥ अरण्योर्निहितइतिवाक्यंप्रसिद्धाग्निपरत्वप्रतीतिंनिवारयन्व्याचष्टे ॥ सर्वज्ञइति ॥ सर्वज्ञइतिजातवेदाइत्यस्या
र्थः । जागृवद्भिरित्येतस्यप्रतिपदंजानद्भिरिति । गुरुशिष्ययोररणीत्वंकथमित्यतस्तद्व्युत्पाद्यदर्शयति ॥ अर्यतइति ॥ अर्यते
ज्ञायतेणःसुखरूपोभगवानाभ्यांगुरुशिष्याभ्यामित्यरणीगुरुशिष्यावित्यर्थः । यदेवेहेत्येतद्यदस्मिंश्छरीरेचैतन्यंतदेवामुत्रपरदेहे
पीतिअन्यथाप्रतीतिंनिवारयन्व्याचष्टे ॥ यइत्यादिना ॥ मृत्योःसमृत्युमित्यादिपुनःपुनर्जायतेम्रियतेचेतिप्रतीतिंनिवारयन्
व्याचष्टे ॥ गुणतइति ॥ अनेननेहनानेतिव्याख्यातंभवति । इवशब्दार्थमाहात्यल्पमपीति । इवशब्दस्यार्थांतरमाह ॥ भेदा
भेदेति ॥ अत्रभगवति तद्रूपेषुच । करचरणाद्यवयवादीनांभेदभेदाभेददर्शिनोनर्थकथनं मृत्योःसमृत्युंगच्छतीति तद्व्याचष्टे ॥
तथैवेति ॥ इवशब्दोल्पार्थोभेदाभेदार्थश्चव्याख्यातः । तत्कुतइत्यतःप्रमाणमुदाहृत्यसमर्थयते ॥ भवेदिति ॥ यइहनानेव
पश्यति नेहनानास्तिकिंचन एवंधर्मान्पृथक्पश्यन्नितित्रयाणांवाक्यानामेकार्थत्वप्रतीतिनिरासायाह ॥ प्रथममिति ॥ भेदा
भेदएवनिषिध्यतेनतुभेदःभगवद्धर्माणांभगवताभेददर्शनेनानर्थानुक्तेरित्याशंकांनिवर्तयितुमितिशेषः । यथोदकमितिवाक्यम
न्वयाप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ पर्वतेष्विति ॥ शिखरेवृष्टमुदकंयथेतिपूरणीयं । एवं विष्णोर्धर्मान्ततःपृथक्पश्यन्तानेवपृथग्दृष्टां
स्तानन्वेवानंतरमेवअधइतिचपूरणीयं । विजानतोमुनेरात्मास्वामीकइतिनज्ञायतेतोव्याकरोति ॥ विजानतइति ॥ अवधा
रणार्थंव्यनक्तिनत्वितिवायुःसर्वेषांज्ञानिनांस्वामीविमुक्तोपिसभगवत्सादृश्यमेवयातीतिचकुतइत्यतआह॥सर्वेषामिति॥वायोर्भे

गवदैक्याभावेन्येषांभगवदैक्याभावःकस्मादित्यतःपरंपरयातदधीनप्रतिबिंबत्वादित्याह ॥ आभासाभासरूपाइति ॥ द्वि
तीयाध्यायस्यप्रथमावल्ली ॥ २ ॥ १ ॥ मुमुक्षुर्देहादिषुममत्वंजह्यात्तेषांभगवदधीनत्वादित्याह ॥ पुरमिति ॥ एकादश
द्वारंपुरमधिष्ठायनशोचतिचेदस्माकमपितदधिष्ठितत्वाच्छोकाभावःस्यादितिशंकानिरासायापेक्षितंप्रक्षिप्ययोजयति ॥ इदमि
ति ॥ ननुतत्रभगवद्वाचकपदाभावात्कथमेवंव्याख्येतिशंकांज्ञापकोक्त्यापरिहरन्अधिष्ठायेत्यस्यार्थमाहाजस्येति । स्थितिंनि
श्चयं । एवंनिश्चयेपिकथंशोकाभावइत्यतआह ॥ विमुक्तश्चविमुच्यतइति ॥ बंधस्यापरमार्थत्वात्पूर्वमपिविमुक्तएवविद्ययात
त्प्रतिभासनिवृत्तौविमुच्यतइतिप्रतीतिनिरासायतद्व्याचष्टे ॥ विमुक्तइति ॥ अपरोक्षविद्देहादौनिरभिमानात्पूर्वमपिविमुक्तः
पश्चान्मुच्यतेइत्यादियोज्यं । हंसइत्यादिभगवन्महिमप्रतिपादकंदुर्गमार्थत्वाद्व्याचष्टे ॥ नित्यमित्यादिना ॥ अनेनजहातीतिहं
सएवसारत्वात्सइतिहंसइतिविग्रहःसूचितोभवति । शुचौसीदतीतिशुचिषत् । तस्यप्रतिपदंवायुस्थइति । वरसुःश्रेष्ठसुखः । जु
होतीतिहोता । वेद्यांमुख्यपूज्यःसन्तिष्ठतीतिवेदिषत् । अत्यन्नःअतिशयेनान्नवान् । प्रकृतिर्व्योमेतिकस्मादुक्तेत्यतउक्तं । व्यो
तमिति ॥ यस्मादस्यामिदंजगद्व्योतंतस्मात्साव्योमेतियोज्यं । तथैवऋतेषुमुक्तेषुजातेषुतज्ज्ञानादिष्वास्तेततऋतजाइतियोज्यं ।
मुक्ताःकेननिमित्तेनऋताइत्यतउक्तं । गताइति । अंगुष्ठमात्रःपुरुषःआत्मनिमध्येतिष्ठतीत्युक्तस्यव्यापारमाह ॥ ऊर्ध्वमिति ॥
अंगुष्ठमात्रःपुरुषोजीवइतिप्रतीतिनिरासायोक्तमीशानइत्यादिपूर्वत्रनिरासकांतरमाह ॥ मध्यइति ॥ कांश्चिद्भगवद्गुणानुक्त्वा
तूष्णींस्थितंपुनस्तद्गुणान्वक्तुंपृच्छति ॥ अस्येति ॥ विस्रंसमानस्यस्थूलदेहंपरित्यजतः । एतदेवंगुणकंततपरिशिष्यतेवै । गुणान्

ब्रवीति । नप्राणेनेति । तत्रप्राणापानयोःसर्वथाजीवजीवनदत्वंनास्तीतिप्रतीयते । तत्प्रमाणविरुद्धं । अतस्तस्यतात्पर्यमाह
॥ नकेवलमिति ॥ आत्मामरणंप्राप्ययथाभवतीतिप्रतिज्ञातमाह ॥ योनिमिति ॥ शरीरत्वायशरीरवत्त्वाय । अंतस्थस्यप्रा
णादिनियंतृत्वमुक्तं । व्यापारांतरमाह ॥ यएषुिवति ॥ कामंकामंस्वेच्छानुसारेणस्वाप्नपदार्थान्निर्ममाणः । नप्राणेनेत्यत्रो
क्तंसर्वजीवनियंतृत्वंबुद्ध्यारोहार्थंदृष्टांताभ्यामाह ॥ अग्निरिति ॥ भुवनंप्रविष्टश्चेतनाग्निर्यथैकः यथाचतस्यरूपंरूपंप्रतिजडा
ग्निःप्रतिरूपोबभूव । भुवनंप्रविष्टश्चेतनवायुर्यथैकोयथाचाचेतनवायुस्तस्यरूपंरूपंप्रतिप्रतिरूपोबभूव । तथासर्वभूतांतरात्माएकः।
तथाजीवोपिअस्यांतरात्मनोरूपंरूपंप्रतिप्रतिरूपोबभूव । वाक्यद्वयमैक्यार्थत्वप्रतीतिंनिवारयन्व्याचष्टे ॥ अग्निरित्यादिना ॥
एतेबुद्धिस्थाःप्रसिद्धावा। स्पर्शगम्यःस्पर्शगुणानुमेयः।अरूपिद्रव्यत्वेनबाह्यप्रत्यक्षागोचरत्वस्यस्थितत्वात्।प्रतिबिंबोबिंबान्नभिद्यत
इतिकेचित् । तन्निरासायोक्तंबहिश्चेति । तद्याचष्टे ॥ बाह्याश्चेतेततइति ॥ ननुविष्णोर्विभुत्वात्कथंजीवानांतद्बाह्यत्वमित्य
तस्तद्वाक्यंविशदयति ॥ नास्येति ॥ नन्वनादित्वाज्जीवस्यकथंप्रतिबिंबोबभूवेत्युक्तिरितिशंकांनिवारयन्एकवचनादेकत्वप्रती
तिंचनिवारयन्नाह ॥ अनादीति ॥ ननुक्लिश्यमानजगदंतर्गतत्वेभगवतःक्लेशःस्यादितिशंकांसूर्यदृष्टांतेनपरिहरति ॥ सूर्यो
यथेति ॥ तद्वाक्यंव्याचष्टे ॥ सूर्योयथेति ॥ लेपालेपयोर्हेतुत्वेनोभयचक्षुःस्वरूपंनिरूपितं । अंतश्चक्षुरिति । जीवदोषलेपा
भावेहेतुरुक्तः । एकोवशीति । तस्यार्थः स्वतंत्रत्वादिति । नन्वेकस्यकथंबहुजीवेषुस्थित्वानियामकत्वमित्यतःस्वयमपिबहुरू
पोभवतीत्याह ॥ एकंरूपमिति ॥ भगवतोजीवदोषलेपाभावेहेत्वंतरमाह ॥ तमिति ॥ येआत्मस्थंतंपश्यंतिषांसतेर्वदोषवि

धूननेनशाश्वतंसुखंकिल । तस्यकथंदोषलेपइत्यर्थः । दोषलेपाभावेएकोवशीत्युक्तंस्वातंत्र्यहेतुंसमर्थयते ॥ नित्योनित्यानामि
ति ॥ तद्व्याचष्टे ॥ चेतनेति ॥ परमचेतनत्वात्स्वतंत्रःस्वतंत्रत्वाद्धिदोषेणनैवलिप्यतइत्यर्थः । एकएवसर्वभूतांतरात्मारूपंरू
पंप्रतिशरीरंप्रतिरूपाख्योजीवोबभूवेतिअन्यथाप्रतीतिंप्रमाणेननिवारितामपिकर्हिचिदत्रनप्रमाद्येदित्याशयवान्निवारयन्स्ववा
क्येनापितद्व्याकरोति ॥ सएकएवेति ॥ बहिरित्यस्यप्रतिपदंभिन्नइति । भेदाभेदौचनिवारयितुमुक्तं । नितरामिति । जीवः
परमात्मनोभिन्नइतिकुतइत्यतउक्तंपरतंत्रत्वादिति । प्रतिरूपोबभूवेत्येतदनादितःप्रतिबिंबाबभूवुरितिव्याख्यातं । तत्प्रयोगेणा
पिसमर्थयते ॥ आत्मेति ॥ इदमग्रेअस्यजगतोग्रेप्रलयकाले । आत्मैवासीदभूदित्यादिवदनादित्वापेक्षयाप्रतिरूपोबभूवेतिप्र
योगइत्यर्थः । सर्वभूतांतरात्मैवप्रतिशरीरंप्रतिरूपोबभूवेत्यर्थःकिंनस्यादित्यतोव्याख्यातंप्रमाणंबाधकं । बाधकांतरमप्याह ॥
आत्मनीति ॥ तदेतदित्यादिनापिभगवन्महिमानमाह । एतदेवमितिनिर्देष्टुमशक्यमनिर्देश्यं । तत्रतदेतदितितेषांसुखंशा
श्वतमितिप्रकृतज्ञानिसुखंपरामृश्यतइत्यन्यथाप्रतीतिंनिवारयन्व्याचष्टे ॥ एतदिति ॥ एतदेवतमात्मस्थमितिप्रकृतंभगवद्रू
पमेव । ज्ञानिसुखमेवपरामृश्यतइतिकुतोनस्यात् । नस्यात् । परमत्वविशेषणात् । तस्यचैतस्यैवानंदस्यान्यानि
भूतानिमात्रामुपजीवंतीत्यादिनाजीवसुखेऽयोगादित्याह ॥ ज्ञानीति ॥ विष्णोरेवसुखंपरमंज्ञानिसुखंतुविप्रुट्कमिति कुत
इत्यतआह ॥ ब्रह्मादीनामिति ॥ कथंनुतद्विजानीयांकेनोपायेनविजानीयामित्यन्यथाप्रतीतिंनिवारयन्व्याचष्टे ॥ सम्य
गिति ॥ तदनिर्देश्यंपरमंसुखंतत्प्रसादमृतेसम्यक्भातिनभातिवेत्यस्यनिश्चयंकथंन्वहंविजानीयांनकेनापीत्यर्थः ॥ द्वितीया

ध्यायस्यद्वितीयावल्ली ॥ २।२ ॥ अतृप्तत्वाद्भूयोपिभगवतोन्यानपिजगदाश्रयत्वादीन्गुणानाह ॥ ऊर्ध्वमूलइति ॥ तद
र्थाप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ सर्वोचइत्यादिना ॥ भूमिवद्भूमिर्यथावृक्षस्याश्रयःतथाजगतोभगवानपिमूलाश्रयः । जगद्वृक्षोश्वत्थइति
कस्मादुक्तइत्यतआह ॥ सोश्वइति ॥ अश्वःअस्मिंस्तिष्ठतीतिअश्वत्थःअश्वस्यथमन्नमश्वत्थइत्यर्थद्वयमभिप्रेत्योक्तं। तद्व्याप्तत्वात्तद
न्नत्वादिति।व्यक्तितएवानादिनित्यत्वप्रतीतिंनिवारयन्सनातनपदंव्याचष्टे ॥ प्रवाहतइति॥ चशब्दान्नित्यइत्यपिग्राह्यं । व्यक्ति
तएवसनातनत्वंकुतोनस्यादित्यतआह ॥ मुख्यतइति॥ मुख्यतस्त्वमृतोहरिरित्यनेनतदेवामृतमितिव्याख्यातंभवति । उक्तमेवा
वधारयितुमाह ॥ मुख्यामृतइत्यादिना ॥ जगतोमुख्यामृतत्वेश्रुत्यादौसएवैकोमुख्यामृतइत्युक्तेर्जगत्प्रवाहतएवनित्यमित्य
र्थः । यदिदंकिंचेत्यत्रतत्प्रसिद्धप्राणवज्रार्थत्वप्रतीतेर्व्याचष्टे॥ प्राणाख्यइति ॥ निमित्तसप्तमीयं । प्राणान्निमित्तादेजतिचेष्टत
इत्यर्थः । उद्यतवज्रवद्भयप्रदत्वंकुतइत्यतआह ॥ भयादिति ॥ इंद्रादयोवर्षादिस्वकार्येधावंतिबाल्येऽविलंबेनज्ञानमापादि
तवंतंनचिकेतसंदृष्ट्वाविस्मितोन्योप्येवमेवकुर्यादित्याशयवांस्तथाकर्तुःफलमाह ॥ इहचेदिति ॥ विस्रसःविस्रंसनात्शरीरस्यपत
नात्प्रागित्यर्थः। स्वर्गेवैकुंठादिषुचिन्मयशरीरित्वायप्रकृतोबोधोपदेशःपुरुषापेक्षयानेकप्रकारइत्याह ॥यथादर्शइत्यादिना॥ परी
वसम्यगिव । सम्यगर्थाप्रतीतेस्तद्वाक्यजातंव्याचष्टे॥ जीवेस्थितइत्यादिना ॥ पितृलोकगोपियथास्वप्नेतथादृश्यते । किंबोद्धुम
शकच्चेत्तत्रस्वर्गलोकेमहीयतइत्यतोबोद्धव्यमाह॥ इंद्रियाणामित्यादिना॥इंद्रियाणांपृथक्भावंवैचित्र्यंतारतम्यमित्यर्थः । उद
यास्तमयौ उत्पत्तिविनाशौ। पृथगुत्पद्यमानानांसत्तादिज्ञात्वा।ननुकथमिंद्रियादीनांपृथग्भावादिज्ञानाच्छोकत्यागः तस्याभगवज्ज्ञा

नत्वादित्यतस्तद्वाक्याभिप्रायंविशदमाह ॥ इंद्रियेभ्यइत्यादिना ॥ सत्वंबुद्धिः । अलिंगःप्राकृतभौतिकशरीररहितः । इंद्रियादि
तारतम्यज्ञानपूर्वकंजगदुत्पत्तिनाशादिकर्तृत्वेनतंज्ञात्वामुच्यतेतोनोक्तदोषः । नन्विंद्रियेभ्यःपराह्यर्थाइत्यादिनातारतम्यपूर्वंभग
वदाधिक्यस्यज्ञापितत्वात्गुहांप्रविश्यतिष्ठंतींयोभूतेभिर्व्यजायतेत्यादिनाजगत्सृष्ट्यादेर्भगवदधीनत्वस्यचज्ञापितत्वात्पुनरिंद्रिये
भ्यःपरंमनइत्यादिनाभगवदाधिक्यज्ञापनंव्यर्थमितिशंकामभ्यासस्यप्रयोजनोक्त्यावारयति ॥ पुनरिति ॥ ज्ञानपूर्वंज्ञापनपूर्वं । ज्ञा
नेज्ञापने । तारतम्यज्ञापनपूर्वकंभगवतःसर्वाधिक्यज्ञापनेसर्वागमानांतात्पर्यमित्यस्यप्रमितत्वेभवेदिदंतात्पर्यकल्पनं तदेवकुतइत्यत
स्तत्रप्रमाणमाह ॥ तारतम्येति ॥ तंज्ञात्वामुच्यतइत्युक्तंमोक्षसाधनंभगवज्ज्ञानंनचक्षुरादिनाऽनायाससाध्यं। किंतुश्रवणाद्युपो
द्वलितमनसैवेत्याह ॥ नसंदृशइति ॥ संदृशेसम्यग्ज्ञानायास्यरूपंनतिष्ठति । तदेवविशदयति ॥ नचक्षुषेति ॥ अन्यैरपींद्रियैरेनं
नगोचरयतीतिशेषः । चक्षुराद्यगोचरश्चेत्कस्यगोचरइत्यतआह ॥ हृदेति ॥ हृदाभक्तियुक्तेनमनसा । मनीषामनीषया । ज्ञानरूपो
वाभगवानभिक्लृप्तोविषयीकृतोभवतीत्यर्थः । चक्षुराद्यगोचरंभगवद्रूपमित्ययुक्तं । मत्स्यादेश्चक्षुरादिगोचरत्वादित्यतस्तद्व्याचष्टे ॥
प्रादुर्भावानिति ॥ ननुमाभून्मलरूपज्ञानं । चक्षुरादिजन्यावतारज्ञानेनमुक्तिर्भविष्यति । तथाचश्रवणादिवैयर्थ्यमित्यतआह
॥ प्रादुर्भावानपीति ॥ इंद्रियैर्दृष्ट्वेतिशेषः । हृदामनीषामनसाहरिंपश्यतीत्युक्तं । तत्राभ्यर्हितंसाधनंकिमित्यतःप्रत्याहारसि
द्धंधारणादिरूपंध्यानमेवेत्याह ॥ यदेति ॥ ज्ञानानिज्ञानकारणानि । परमांगतिंपरमज्ञानसाधनं । ननुकथंधारणायाःपरमग ॥ १२ ॥
तिसाधनत्वं । ध्यानसमाधिलक्षणयोगस्यैवतत्वादित्यतःस्थिरधारणायाःततोतिविशेषाभावादित्याह ॥ तामिति ॥ अनतिवि

शेषत्वमेवविशदमाहाप्रमत्तइति । योगस्यविषयमाह ॥ **योगइति** ॥ योगःप्रभवाप्ययौहिइतिसामानाधिकरण्यप्रतीतिमपेक्षित प्रक्षेपेणवारयति ॥ **प्रभवेति** ॥ ननुजगतःप्रभवाप्ययध्यानंकथंयोगः । तस्येश्वरासंबंधित्वादितिशंकामपेक्षितपूरणेनवारयति ॥ **भगवतइति** ॥ सकाशाद्भवंताविततिपूरणीयं । प्रतिहियोगइतिपूर्वेणसंबंधः । नचक्षुषापश्यतीत्युपलक्षणत्वेनोक्तंविशदयति ॥ **नैववाचेति** ॥ तर्हिंकेनोपलभ्यतेतदित्यतोव्यतिरेकेणाहास्तीति । अस्तीतिब्रुवतोगुरोरन्यत्र तेनविनेत्यर्थः । गुरूपलभ्यो पिभगवान्प्रसन्नेनस्वेनैवेत्याहास्तीत्येवेति । उभयोस्तत्वभावेनतत्वभावनकर्त्रांप्रसन्नेनभगवतेतियावत् । अस्तीत्येवोपलब्धव्यो ज्ञातव्यः । परमात्माअस्तीत्यनेनसन्मात्रमित्येवबोद्धव्यइत्यन्यथाप्रतीतिंनिवारयन्नस्तीत्यादिव्याचष्टे ॥ **अधिकइत्यादिना** ॥ अनाधिक्यंजानतांसकाशात् । ननुतत्प्रसादादेवाधिक्यज्ञानं प्रसादश्चाधिक्यज्ञानादित्यन्योन्याश्रयतेत्यतोव्यक्तिभेदान्नदोष इत्याहानादीति । नन्वनादिकालादाधिक्यंजानतस्तज्ज्ञानंभवेभवेपुनर्वृद्धिमेतीत्ययुक्तं । अनादितस्तद्रहितानामपिपश्चाज्जाय मानत्वादित्यतआह ॥ **येषामिति** ॥ ननुकथमेतत् । अस्मासुपश्चाद्भाविनस्तज्ज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वादित्यतआहाभिभूतमिति । नन्वाधिक्यज्ञानाद्भवन्भगवत्प्रसादोनफलं । किंतुफलहेतुरतस्तत्फलंकिमित्यतोमोक्षइत्याह ॥ **यदेति** ॥ तत्सर्वकामप्रहाण प्रतीतिंनिवारयन्व्याचष्टे ॥ **अंतःकरणेति** ॥ हार्दकामत्यागश्चकदाभवतीत्याकांक्षायांतत्कारणाविद्याहंकारकर्मणांहृदयग्रं थीनांयदाप्रहाणिर्भवतितदेत्याह ॥ **यदेति** ॥ तद्व्याचष्टे ॥ **मिथ्येति** ॥ अनुशासनं निष्कामकर्मश्रवणमननध्यानकर्तव्यता प्रतिपादकंशास्त्रं । एवंमोक्षबोधिकांब्रह्मविद्यांनिरूप्यज्ञानिनश्वरमदेहान्निष्क्रमणेअवश्यंपूर्वंध्येयंमार्गमाह ॥ **शतमित्यादिना** ॥

अनन्यप्रोक्तेगतिरत्रनास्तीत्यादौनिरूपितंभेदज्ञानमेवापवर्गसाधनमित्याहांगुष्ठेति । तंजीवंदेहाद्भेदेनविजानीयादित्यन्यथाप्रती
तिंनिवारयन्व्याचष्टे ॥ शरीरभूतइति ॥ जीवस्यशरीरतयाभगवदधिष्ठितत्वंतद्वशत्वंचकुतः येनतयोर्भेदंप्रतीमइत्यतआह
॥ यस्येति ॥ नन्वथापिशरीराज्जीवस्यैवभेदउच्यते नजीवाद्भगवतस्तज्ज्ञापकाभावादित्यतआह ॥ जनानामिति ॥ चश
ब्देनयस्यात्माशरीरमित्युक्तंबाह्यंचज्ञापकंसमुच्चिनोति । नन्वत्रजीवस्यैवशरीराद्भेदउच्यते । भगवतोंगुष्ठमात्रत्वाभावादित्यत
आह ॥ देहेति ॥ अस्त्वत्रोच्यमानोभगवान् । तस्यशरीरादेवभेदोत्रोच्यतेइत्यतआह ॥ संसारीति ॥ अभेदोभगवतइति
शेषः । येनसंसारिशरीराद्भगवतोभेदउच्येतेतिवाक्यशेषः । सत्यंभगवतःसंसारिशरीरादभेदःकेनापिवादिनानांगीकृतइति लोक
सिद्धोऽभेदःस्वाच्छरीरादितिनिषिध्यतइत्यतआह ॥ नचेति ॥ भगवतःसंसारिशरीराभेदइतिशेषः । भगवतोजीवाद्भेदेजना
नांहृदयेनिविष्टइत्युक्तामुपपत्तिंस्फुटयति ॥ जनानामिति ॥ जनानांहृदयेनिविष्टइतिषष्ठ्यानिविष्टस्यभगवतोजीवाद्भेदप्रती
तेरित्यर्थः । इतोप्यत्रजीवोदेहात्पृथगुच्यतइतिनेत्याह ॥ नजीवइति ॥ वालाग्रशतभागस्यशतधाभेदितस्यच । भागोजीव
इतिज्ञेयःसचानंत्यायकल्पतेइतिश्रुतेर्नजीवोंगुष्ठमात्रः । अवांतरप्रमेयमुपसंहरति ॥ अतइति ॥ अतोजनानांहृदयइत्याद्युक्तो
पपत्तेः । उक्तःअंगुष्ठमात्रःपुरुषोंतरात्मेत्यत्र । मुमुक्षुश्चेद्भगवतउक्तान्शोकरहितत्वाद्यभावगुणान्मुक्तामुक्तप्रेरकत्वादिभावगु
णांश्चजानीयादित्युक्तमर्थमुपलक्षणत्वेनावधारयन्नुपसंहरति ॥ तंविद्यादिति ॥ आदरार्थोभ्यासः । एवंवेदपुरुषोनचिकेतसे
मृत्युप्रोक्तांब्रह्मविद्यामनूद्यतन्निष्ठावतस्तस्यफलमाह ॥ मृत्युप्रोक्तामिति ॥ एवमन्यस्यापितन्निष्ठस्यतत्फलमतिदिशति

॥ अन्योपीति ॥ अन्योप्यध्यात्मवित्सोप्येवमेवेतियोज्यं । उपनिषत्प्रतिपादितमर्थमुपसंहरति ॥ अतःसर्वोत्तमइति ॥
अतःप्राधान्येनाग्निष्टोमपूज्यत्वात्मुक्तामुक्तनियामकत्वाज्जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वात्शोकादिसकलदोषराहित्यात्विष्णुरेवसर्वोत्तमइ
तिसिद्धमित्यर्थः । मंगलावसानस्यप्रचयादिहेतुत्वादवसानेपितदाचरणीयमितिद्योतयन्यत्प्रसादात्यत्प्रीत्यैभाष्यमुपक्रम्यसमा
पितवान्तमेवांतेप्युपश्लोकयन्प्रणमति ॥ नमइति ॥ प्रभविष्णवेप्रभवनशीलायेत्यशेषमतिमंगलं ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभ
गवत्पादाचार्यविरचितस्यकाठकोपनिषद्भाष्यस्यटीकाजयतीर्थपूज्यचरणशिष्यव्यासतीर्थविरचितासंपूर्णा ॥

अयं ग्रंथः कुंभघोणस्थेन टी. आर्. कृष्णाचार्येण मुंबय्यां निर्णयसागर-
मुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाशितः. शाके १८२७, सन १९०५.

॥ काठकव्यासतीर्थीयटीकासंपूर्णा ॥